

УДК 252.3:173.7

Б. М. Тимчишин,*доктор богослов'я, науковий співробітник Українського католицького університету*

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ПРО РОЛЬ СІМ'Ї У ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

У статті проаналізовано погляди митрополита УГКЦ Андрея Шептицького на роль і місце, родинного елемента в процесі розбудови Української державності. Розглянуто також наслідки, які випливають з такого розуміння Батьківщини, для сучасного українського суспільства

Ключові слова: митрополит Андрей Шептицький, сім'я, Батьківщина, Бог, патріотизм, виховання, суспільство.

Митрополит Андрей Шептицкий о роли семьи в процессе становления государственности

В статье дан анализ элемента семьи, как ячейки общества, в процессе образования Родины главных перспектив и проблем государственного устройства. Рассмотрены возможные последствия, которые возникнут в обществе без истинного понимания Родины

Ключевые слова: семья, Родина, Бог, патриотизм, воспитание, общество.

Metropolitan Andrew Sheptytsky about a family aspect in a life of the country formation

The article analyzes the family element in the Fatherland-country formation process, main perspectives and difficulties of the country formation. Was looked at the possible consequences, which community may have without holding the true understanding of the Fatherland.

Key words: Metropolitan Sheptytsky, family, Fatherland, God, patriotism, education, community.

Співставляючи державотворчі аспекти держави з життям сім'ї, Митрополит Андрей Шептицький у своїх глибоких роздумах звертає увагу на те, що творить сім'ю та спільноту як таку. Перш за все, чітка різниця між організмом та організацією має бути зроблена. Таким чином, “Організм, твір природи, живе, розвивається і діє грою природних сил, що в ньому, і тільки в ньому, знаходяться. А організація є твором людських рук” [27, с.4]. Лише ті організації продовжують своє існування, що співдіють та наслідують природну структуру. Отож,

“Такою організацією-організмом є родина, утворена волею й умом людини, але утворена по силам природи і згідно з її законами. Такою організацією-організмом є громада, себто злука людей, що живуть в одній місцевості та зв’язані зі собою сусідством і спільнотою багатьох потреб і інтересів. Вона є твором людей, але так пристосованим до людської природи, до внутрішнього напряму її сил, її потреб, що є майже організмом. Звідси родина і громада є, сказати б, протиплязмами, первісними клітинами, з яких складається людська суспільність. Обі ці організації будуть тим сильніші, чим більше будуть уважувати природу та її закони. . . ” [27, с.4].

В розумінні Шептицького ціле суспільство творить одну велику родину де кожна особа є споріднена з іншою, особливо в сім’ї котра є найменшою клітиною держави. Так, “усе, що відбувається в цьому організмі, визначає долю і напрямок суспільства” [2, с.11].

Починаючи своє представлення державотворчого аспекту з природного аргументу, Шептицький розумів, що таке свідчення буде перекопувати не лише вірних, але і тих хто ще не знає Бога. Спостерігаючи за природою, чоловік легко може прийти до розуміння, що все в природі має свій порядок; і як довго творіння є в гармонії з природою воно має своє майбутнє. Подібно сім’я має живу структуру порядку за яким і мусить жити, “бо родинний порядок є основою цілого суспільного ладу” [7, с.19].

Приймаючи природний порядок у всій вселенній, людина також знаходить моральні закони, які стосуються всіх людей, цілого людства. В царину цього закону входить і родинна інституція “зобов’язанням (контрактом) морального закону” [7, с.21]. Іншими словами –природний закон також зобов’язує сім’ї нехристиян. Згідно нього, подружня єдність є спільною згодою чоловіка та жінки і зв’язує їх до певних обов’язків та надає певні права [7, с.21].

Наслідуючи природний закон, одна особа з подругів має керувати, а інша покійно коритися. Наслідуючи сімейну структуру, держава має мати своїх провідників, де решта співгромадян, коли урядовці виконують свої обов’язки, мають підчинятися їхньому проводу. Звершеним прикладом Божої влади тут на землі є влада Ісуса Христа. Він, будучи правдивим Богом та правдивим чоловіком, ділиться своєю владою з людьми. Проблиском участі людей у владі Христа є той знак, що влада сама у собі має багато різних ділянок, що у своєму порядку використовується у багатьох різних гілках. Таким чином, “мало не кожний християнин у якійсь мірі супроти когось має в руках частинку Христової влади, а безумовно кожний християнин є підвладний не одному, а

багатьом представникам Христової влади в різних напрямках чи боках життя; звідси то поняття влади й підчинення їй є щоденним і дуже фундаментальним поняттям у житті людини” [13, с.194].

Вся влада, в тому числі і політична, в усіх своїх постановах та законах мусить найперше шукати волі Божої. Беручи це до уваги, людина завжди бачитиме добро і зло, тому що її знання походитиме від непомильного джерела – Бога. Шептицький чітко відкидає ті ідеї, що відмежують моральність від політичного життя, і так бачать нормальним існування будь-якого гріха що особа вчинила, чинить, чи буде чинити в ім’я політики. Такі ідеї приводять суспільство до всюдозволеності у всьому, а так до відкинення будь-якого порядку [23, с.298]. Навіть тоді, коли б якийсь позитивний зиск був принесений такою політичною всюдозволеністю одній з гілок влади, все ж таки зло було б заподіяне для цілого суспільства. Замість того, щоб приносити Боже благословення для громадян держави, держслужбовці руйнували б повагу суспільства до Божих заповідей. Такі політичні діячі навіть не підозрюють засудження котре стягають на себе, як і на ціле суспільство [5, с.336].

Отримуючи владу до керування, державні діячі повинні не забувати про велику відповідальність котру беруть на себе. З моменту обрання вони говорять в ім’я держави –Батьківщини. Вся їхня діяльність має бути подібною до діяльності доброго батька [19, с.490]. Одночасно, Митрополит Андрей остерігає від поганського бачення влади, про котру так говорить Христос: “Ви знаєте, що князі народів панують над ними, а вельможі гнітять їх” (Мт. 20:25). У такій владі вбачається панування, нагнітання та приниження власних співгромадян. Більш конкретніше про такого роду панування описано в Євангелії від Луки, де окреслюється його як: самолюбне дбання про власне добро, пошук шляхів до втримання влади назавжди, користливість, бачення себе кращим за інших, і в додаток всього того –заохочувати щоб інші вважали таке панування добродійністю до них [13, с.194]. Таке розуміння влади ніколи не принесе користі людям, як і самому урядовцю. Всі постанови будуть проігноровані, громадська повага та послух до держслужбовців будуть зневажені. Будь-який вплив авторитет в суспільстві буде понижений, а то й цілком пропаде. І це все як наслідок власного егоїзму [16, с.139]. Тому Шептицький знову і знову повторює:

“Ніяка зверхність чи влада не є християнською, якщо не є бодай слабим відблиском Божого вітцвіства, якщо не є дбайливою провідницею співгромадян, що веде до християнської любови. Державна влада, в якому небудь ступені чи в руках яких небудь людей, повинна бути оживлена духом батьківської любови та материнської дбайливости про

добро громадян та про спільне добро цілоти... Де тієї любови... немає, ... там вона не є образом неба” [25, с.378].

Для того щоб зберегти гармонію устрою в суспільстві, громадяни зобов’язані слухатися та виконувати постанови котрі влада затверджує. Підпорядкування особи цим справедливим постановам є дуже важливим елементом в суспільному житті; навіть сам Закон Божий вказує християнинові тримати ці постанови у своєму серці [18, с.175]. Коритися постановам влади, в ніякому разі не означає залежність від людини; це точніше кажучи, обов’язок коритися Богові та Його волі, що проголошується владою [16, с.140].

Говорячи про покору перед постановами державних діячів, Шептицький в ніякому разі не вказує на пасивне коріння. Якщо влада, як голова родини, не виконує своїх обов’язків щодо захисту та добробуту власних співгромадян держави, громадяни мусять діяти [16, с.141]. Митрополит Андрей сам дає приклад непокори сумління до діяльності влади. Це чітко окреслено в його листах, наприклад: протест проти пацифікації (1930) [4, с.1], звернення єпископів УГКЦ з приводу голоду в Україні (1933) [15, с.841], або ж лист-протест до Гімлера щодо винищення євреїв (1942) [29, с.9-10]. Більшовицький режим взагалі порівнює з тоталітарним режимом, у якому відсутні будь-які правдиві державотворчі складові частини. Їхня мета полягає в пригніченні громадян та накиданні страху, що є протилежним до державотворчих елементів. Суспільство розглядається як механізм-машина котре не має власних правів та потреб [28, с.217]. Позатим, опозиційність Шептицького проти Радянського комунізму базувалася не на ненависті, але на позитивно соціально-етнічних цінностях, що нищилися режимом: справедливість до бідних та страждаючих, свобода релігійного віроісповідання, та демократичності влади [1, с.94].

В роздумах Митрополита Андрея, держава перш за все має будуватися на повазі права кожної особи та родини. Має бути встановлено повагу та захист прав кожної особистості, навіть в тих випадках, коли несправедливість є нанесена в сім’ї, але одночасно держава ніколи не може тиснути на контролювання чи втручання у внутрішній устрій суспільности родинної, що є клітиною державного суспільства [18, с.151]. Турбуючись про добро родини, влада укріплює силу власної держави. Лише сильні держави мають майбутнє і продовжують існувати. Де інституція родини починає занепадати, помалу але з впевненістю держава починає свій крок до самознищення. “Тому боронім родину перед злом, працюймо над тим, щоб оздоровити ті родини, які неправильно побудовані і неправильно розвиваються. Християнська родина – це

школа християнського життя, але й школа суспільного, народного та всенародного життя,” [21, с.377] – навчає Шептицький.

Говорячи про роль влади у житті родини, Митрополит також окреслює першочерговість родини у вихованні дітей. Багато різних владних систем хотіло б забрати від батьків право на виховання і так тримати його у власних руках, тобто бути єдиним джерелом формування особистості. Та не так це має бути. Виховання є благородним вчинком, що веде особу до Бога і праці для інших. Тому, з батьківською любов'ю Шептицький звертається до вчителів:

“Ви, що працюєте безпосередньо над вихованням молодіжи, старайтеся о просвічене їх розуму, но не менше о ублагороднене їх серцець. Давайте молодіжи таку просвіту, котра би їх научила не лиш теорії, але також і практики житя. Учїть їх жити... Нехай вже молоді діти учаться любити свою землю, нехай учаться діти при нїй працювати... Виробляйте в молодіжи самостійність, індивідуальність, учїть їх на себе більше числити, ніж на других, не оглядатися на поміч правительства і краю, але власною ініціативою дороблятися самостійного биту” [24, с.193].

Навіть, коли інтелектуальний розвиток дітей є покладений на школу, батьки й на далі залишаються при виборі куди посилати дітей вчитися. Це право надається їм природнім законом, бо учні перш за все є їхніми дітьми, а тоді вже громадянами. Таким чином, дитина залишається під батьківською опікою до поки не виросте. Батьки мусять вибирати та наполягати на усесторонньому вихованні дитини в школі [24, с.193].

Добро родини-суспільства можна досягти лише в тому випадку, коли моральний порядок є присутнім у ньому. Василь Чамарник підкреслює це у творчості Митрополита Андрея: “Лише мораль, етика та духовні ідеали, будують суспільний лад... Для Митрополита є неможливо побудувати добробут та справедливі відносини, якщо кожна особа вважатиме мораль за приватну справу та будуватиме власну ієрархію цінностей” [6, с.112]. Є неможливо визначити моральні ідеали, бо людська природа є слабкою і завжди є тенденція до власного егоїзму. Вивисуючи “я”, особа ставитиме власне добро на першому місці; а “мораль не може залежати від окремої людини, а для побудови доброго суспільного ладу ‘...мусить бути законом Божим...’” [6, с.112].

Коли нормативи є установленими в родині-суспільстві, всі його члени мають працювати для загального добра. Кожна особистість є покликана Богом до праці. Робота, що виконує Людина, є важливим чинником у її житті. Від заробітної платні, що отримує вона, залежить власне життя і життя цілої сім'ї. Людська заощадженість дає можливість

особі заробити капітал [3, с.79]. Так, Шептицький не відкидає права на приватну власність, але вказує на її важливість:

“Інституція приватної власності повинна бути захищена, бо лише вона може забезпечити спокій у спільноті. Людина має великий стимул працювати, якщо її майно перейде у власність її дітей. Посідаючи майно, власник не лякається майбутнього, а впевнений за добробут своєї родини” [6, с.111].

З поміж усіх володінь, якими користується людина, Митрополит виділяє важливість землі. Хто має у власність землю, той буде насолоджуватися її дарами як винагороду за працю власних рук. Така сім'я, навіть в скрутні економічні часи, буде мати поживу на столі [18, с.149]. Одночасно, Шептицький пригадує на те, що гармонія повинна притримуватися у суспільстві-родині. Багаті мають право на приватну власність, але одночасно це право вказує на обов'язок дбання про тих осіб, хто є менш економічно захищеними. Цей обов'язок допомоги іншим знаходить свій відгомін у християнській чесноті любові ближнього [28, с.225].

Присутність Божого Закону є обов'язковою і в економічній площині. Лише ті нації сильні та розвиваються, де ціле суспільство користує. Іншими словами, чинник котрий є визначником багатства держави не полягає у тому, що декілька осіб мають великий капітал, але той, що всі верстви населення мають однакові умови до досягнення ресурсів. Рівні досягнення ресурсів можливі в тому середовищі, де моральний порядок є присутнім, де дотримується баланс між правами та обов'язками [20, с.8].

Виконуючи тяжку фізичну працю, громадяни держави мають пам'ятати про обов'язок дбання за власне здоров'я. Особисте здоров'я людини є однією з умов духовного добра особи. Фізичне та духовне здоров'я пов'язані між собою. Аморальність “всегда або дуже часто підкопує і нищить здоров'я... Нарід неморальний веде сам себе на певну загибелю...” [26, с.3].

Характеризуючи всі елементи, що творять спільне добро нації чи держави, Митрополит Андрей підкреслює найважливіший фактор формування, що буде Батьківщину і об'єднує усіх громадян в одну державу, приносить розвиток суспільству та вказує на майбутнє. Це є ніщо інше як патріотизм, який людина розвиває стосовно своєї Батьківщини та її громадян. Шептицький вказує на те, що така безкорисна любов особи, яка є в сім'ї, наступно торкається нації чи Батьківщини [16, с.130].

Не лише любов Бога зобов'язує християн до любові Батьківщини, але і спільні цінності також. До таких цінностей належить: мова якою громадяни спілкуються, традиції котрі разом зберігають, земля на території

котрої живуть, спільна історія яку творять, українська кров яка тече у венах кожного. До того ж: спільне добро котре всі проповідують, спільне майбутнє до котрого всі прагнуть, спільні бажання та потреби котрими всі діляться, як і спільні страждання та лихоліття котрі мають пережити [16, с.130]. Таким чином, кожен громадянин покликаний плекати та захищати всі ці речі котрі належать до спільного добра. Іншими словами, кожен громадянин має бути патріотом власної Батьківщини [20, с.15].

Дивлячись поверхнево на значення слова патріотизм, може видатися, що легко є бути патріотом власної держави; наче правом народження у державі автоматично стаєш її патріотом. Тоді, патріотизм сам по собі є чеснотою котра без будь-яких сумнівів несе шляхетність до особи. Проте так не є. Треба багато посвяти та праці від особи для того, щоб стати справжнім патріотом [8, с.641]. Зрілість християнського патріотизму зароджується та розвивається у любові. Вияв цієї любові відчувається не тільки через почуття та бажання котрі особа має, але найперше через вчинки особи; своїми вчинками та поведінкою до інших громадян держави стає учнем Ісуса Христа [12, с.56].

Бог сотворив людину у спільноті та для спільноти, соціальне єство для соціального життя. Крім цього, було показано шлях досконалости через самопожертвування заради інших. Прикладом є Син Божий, хто дав своє життя в жертву на спасіння цілого людства. Так, “християнин уважає ціле життя за службу Богові та вітчизні” [9, с.110]. Як служачи Богові особа виконує свій християнський обов’язок, так служачи Батьківщині особа виконує свої суспільні обов’язки. Кожна людина є покликана Богом до служіння йому в тому чи іншому стані (неодруженому чи подружньому, мирянському чи релігійному) і одночасно, та ж особа, отримує ті чи інші таланти від Бога. Розвиваючи власний талант, обирається професія. Тому,

“Де в якій суспільності, як чим хто є, – чи то лікар, адвокат чи робітник, хлібороб чи вчитель, купець чи священник – кождий робить, що до нього належить, і совісно, і так, як знає найліпше, і що має сил до того, – там, певно, для добра загалу кождий служитиме такою роботою, яка дійсно щось значить і з якої щось путнього мусить таки вийти, – де кождий не тільки є на своїм місці, але, за ласкою Божою, – без якої нічого доброго не мож зробити, – зміряє в цілім своїм життю до щораз ліпшого, там нікому не відмовить Господь Свого благословенства: кождий щасливим себе буде там чути не тільки за спокійної та чистої совісти, але й задля життя, посвяченого праці й любові до ближнього” [10, с.20].

Митрополит Андрей закликає всіх патріотів до посвяти у праці яку вони виконують. Ця посвята повинна бути присутня у всіх сферах люд-

ського життя – у дома в сім'ї, на роботі з колегами, в постановках тих хто керує державою. Іншими словами, кожна особа, малий чи старий є покликані бути ретельними у виконанні найменших речей. Така посьвята в суспільстві приносить користь не лише співгромадянам (батьки навчають дітей усього, що їм потрібно у житті, вчителі доносять та пояснюють науки до студентів, лікарі лікують пацієнтів та допомагають пізнати причину хвороби), але і є невідомою частиною прогресу. Без посьвяти та прогресу, громадяни житимуть в багато гірших умовах, що призведуть до цілковитого знищення добра. З іншого боку, де посьвята та прогрес є присутні, навіть в малій формі, там нова епоха починається [11, с.42].

Кожен християнин має бути патріотом власної держави, і це не лише на словах, але і на ділі. “Любіть всі своє, свого тримайтеся і про своє дбайте, але стережіться ненависти, бо ненависть – се чувство нехристиянське” [20, с. 16]. Головним завданням патріотизму є вказувати та провадити людей до розуміння, що їхня сила у єдності. Правдивий патріот вірить в розвиток власної держави через єднання всіх громадян кругом однієї ідеї та однодумного підходу до неї [16, с.138]. Кличучи до єдності, Шептицький попереджає про внутрішні конфлікти котрі замість того щоб об'єднувати людей у боротьбі проти спільного зла, приносять розчарування у суспільство. Такі конфлікти дають можливість ворогові знищити Батьківщину. Особа котра провокує їх або ж підтримує, нищить репутацію та життя її громадян [22, с.176].

Висвітлюючи правдиве розуміння патріотизму, Митрополит Андрей застерігає проти фальшивого розуміння, котре так часто починалося проявлятися в національному житті не лише поміж старшими, але і молоддю. До фальшивого патріотизму належить ненависть до інших держав і того, що є притаманним їм. Вбивство заради Батьківщини в ніякому разі не відрізняється від вбивства невинної особи. Коли, останній вчинок кличе про помсту Бога, так само і перший. Шкоди, що завдає політичне вбивство, є шкодою не лише для того хто чинить, але і шкодою для цілого суспільства, родини вбитого, і не дай Боже – душі вбитого. Шептицький закликає всіх до осудження політичного вбивства. Зло ніколи не приносить користі Батьківщині [17, с.225].

Кожен, дорослий громадянин Батьківщини мусить вважати на те, щоб не дати поганий приклад іншим, особливо молодим. Керівники держави, ніколи, не можуть використовувати молодих у політичних інтригах, особливо з закликом до самопожертви власного життя заради державного життя. Це насправді не є самопожертвою, а радше криміналом: “Злочин є завсіди злочином, що святій справі не можна служити

закривавленими руками. Не перестанемо твердити, що хто деморалізує молодь, той злочинець і ворог народу” [14, с.30]. Молодь мусить уважно розвивати у собі правдивий патріотизм. Ніякі людські переконання чи пропозиції не можуть оправдати порушення Божого Закону. Тому, молодь має бути уважною, бо “можуть прийти хвилини, в яких будуть Вам, молодим, радити поступування противне вашій совісті й Божому законуві, в таких хвилях поступайте завсіди як християни, вірні й послухні Божому законуві” [22, с.178].

Список використаної літератури:

1. Кравчук А. Реабілітація моральних вартостей на Україні і справа Митрополита Андрея Шептицького // Сучасність. – 1990. – № 11 (355). – С. 92-99.
2. Крупач Т. Родина – відблиск неба // Газета «Арка». – 2001. – № 21 (31). – С. 11.
3. Рибак Ю. ‘Рерум Новарум’ та Митрополит Шептицький // Дзвони. – 1980. – № 3-4 (114-115). – С. 75-84.
4. Розмова з Високопреосвященним Митрополитом Андреем // Діло. – 1930. – 7 жовтня. – С. 1.
5. Соборне послання Андрея Шептицького, Константина Чеховича, Григорія Хомишина (Львів, 1908) // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і Матеріали 1899-1944. – Т. III: Церква і душпастирство. Пастирські листи і послання 1901-1914 / Упор. І. Костюк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2000.
6. Чамарник В. Соціально-економічна концепція Митрополита Андрея Шептицького: Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від часу введення на митрополичий престіл у Львові Слуги Божого Андрея Шептицького / Упор. І. Герета. – Тернопіль: СМП “Астон”, 2002. – 256 с.
7. Шептицький А. Християнська родина (Жовква, 1900) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. – Т. II: Церква і суспільне питання, кн. 1: Пастирське вчення та діяльність / Упор. А. Кравчук. – Львів: Місіонер, 1998. – 570 с.
8. Шептицький А. Відповідь на анкету “Pszeglądu Powszechnego” про українсько-польські відносини (Львів: 1916) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. – Т. II: Церква і суспільне питання, кн. 2: Листування / Упор. А. Кравчук. – Львів: Місіонер, 1999. – 1096 с.
9. Шептицький А. До вірних (ЛЖЕВ: 15 січня 1934, 2-10) // Митрополит Андрей Шептицький. Твори – Орега (морально-пасторальні). – Рим: Український Католицький Університет, 1983. – 548 с.
10. Шептицький А. До духовенства та вірних із закликом до єдності і солідарності (Рим: 12 липня 1923) // Митрополит Андрей Шептицький.

Документи і матеріали 1899-1944. – Т. І. Пастирські послання 1899-1914 / Упор. О. Гайова та Р. Тереховський. – Львів: Артос, 2007. – 1014 с.

11. Шептицький А. До духовенства та вірних із приводу смерти єпископа Йосифа Боцяна (Львів: листопад 1926) // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899-1944. Том II: Пастирські послання 1918-1939 / Упор. О. Гайова та Р. Тереховський. – Львів: Артос, 2009. – 1248 с.

12. Шептицький А. До духовенства та вірних на Великий піст (Львів: 28 лютого 1928) // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899-1944. Том II: Пастирські послання 1918-1939 / Упор. О. Гайова та Р. Тереховський. – Львів: Артос, 2009. – 1248 с.

13. Шептицький А. Духовенству й вірним (ЛЖЕВ: 15 листопада 1934, 221-237) // Митрополит Андрей Шептицький. Твори – Орага (морально-пасторальні). – Рим: Український Католицький Університет, 1983. – 548 с.

14. Шептицький А. З нагоди вбивства бл. п. директора І. Бабія (2 серпня 1934) // Митрополит Андрей Шептицький. Твори – Орага (морально-пасторальні). – Рим: Український Католицький Університет, 1983. – 548 с.

15. Шептицький, А. Лист до секретаря закордонного бюро української радикально-демократичної партії В. Дяконенка з приводу голоду в Україні (Львів: 17 січня 1933) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. – Т. II: Церква і суспільне питання, кн. 2: Листування / Упор. А. Кравчук. – Львів: Місіонер, 1999. – 1096 с.

16. Шептицький, А. Найбільша Заповідь (Станіславів-Львів: січень 17, 1901) // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899-1944. – Т. І. Пастирські послання 1899-1914 / Упор. О. Гайова та Р. Тереховський. – Львів: Артос, 2007. – 1014 с.

17. Шептицький, А. Не Убий (21 листопада 1942) // Письма-послання митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. – Йорктон: Голос Спасителя, 1969. – 454 с.

18. Шептицький А. О квестії соціальної (Крехів: 29 травня - 11 червня, 1909) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. – Т. II: Церква і суспільне питання, кн. I: Пастирське вчення та діяльність / Упор. А. Кравчук. – Львів: Місіонер, 1998. – 570 с.

19. Шептицький А. Пастирське послання еспанських єпископів (ЛЖЕВ: грудень 1937, 193-218) // Митрополит Андрей Шептицький. Твори – Орага (морально-пасторальні). – Рим: Український Католицький Університет, 1983. – 548 с.

20. Шептицький А. Перше слово пастиря (Станіславів: серпень 1, 1899) // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899-1944. – Т. І. Пастирські послання 1899-1914 / Упор. О. Гайова та Р. Тереховський. – Львів: Артос, 2007. – 1014 с.

21. Шептицький А. Побажання, поміщені у 'Львівських Вістях' (Львів, 21 квітня 1943) // Письма-послання митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. – Йорктон: Голос Спасителя, 1969. – 454 с.

22. Шептицький, А. Послання до духовенства про організацію парохії і

громад (10 липня 1941) // Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946). – Т. I: Документи радянських органів державної безпеки. – К., 2006. – 920 с.

23. Шептицький, А. Про вибори до парламенту (Львів: січень, 1907) // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. – Т. III: Церква і душпастирство. Пастирські листи і послання 1901-1914 / Упор. І. Костюк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2000. – 446 с..

24. Шептицький, А. Про четверту Божу Заповідь (31 жовтень 1941) // Протоколи засідань Львівських архієпархіальних соборів 1940-1944 рр. / Упор. А. Баб’як. – Львів: Місіонер, 2000. – 444 с.

25. Шептицький, А. Слово в Празник Трьох Святих (ЛЖЕВ: січень 1939, 2-9) // Митрополит Андрей Шептицький. Твори – Орега (морально-пасторальні). – Рим: Український Католицький Університет, 1983. – 548 с.

26. Шептицький, А. Християнська робота (Станіславів: 2 серпня 1899) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. – Т. II: Церква і суспільне питання, кн. 1: Пастирське вчення та діяльність / Упор. А. Кравчук. — Львів: Місіонер, 1998. – 570с.

27. Шептицький, А. Як будувати Рідну Хату (Грудень, 1941). – Люблин: Свічадо, 1989. – 38 с.

28. Krawchuk A. Christian Social Ethics in Ukraine. – Ottawa: The Basilian Press, 1997. – 404 p.

29. Nagórski J. Die Tragaedie der ukrainisch-katholischen Kirche // Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. – Bd. 1, № 2 (April-June 1952). – S. 9-10.